

उच्च शिक्षाको शिक्षण र प्रश्नपत्रका माध्यमले विद्यार्थीमा पारेको प्रभाव

अञ्जली अधिकारी^a

^a महेन्द्ररत्न क्याम्पस, ताहाचल, त्रिभुवन विश्वविद्यालय

Email: anjaliadhikari678@gmail.com

Article Info:

Received: August 22, 2023

Revised: September 14, 2023

Accepted: September 30, 2023

विशेष शब्द: उच्च शिक्षामा माध्यम नीति, गुणस्तरीय शिक्षा, घटना अध्ययन, भाषिक मानव अधिकार, दीर्घकालीन प्रभाव

अध्ययन सार: राष्ट्रको विकासका लागि आवश्यक दक्ष जनशक्ति र विश्वव्यापी रूपमा प्रतिस्पर्धा गर्ने नागरिक तयार गर्ने उद्देश्य उच्च शिक्षाको रहेकाले सोको प्राप्तिका लागि गुणस्तरीय शिक्षाको माध्यमबाट उच्च स्तरको शैक्षिक उपलब्धि हासिल गर्नु आवश्यक देखिन्छ । शिक्षण सिकाइ र प्रश्नपत्रको माध्यम भाषाले गुणस्तरीय शिक्षा हासिल गर्ने क्रममा पार्ने प्रभावको उजागर गर्ने उद्देश्य रहेको प्रस्तुत लेखमा गुणात्मक पद्धतिअन्तर्गत घटना अध्ययन विधिको उपयोग गरिएको छ । घटना विधिअन्तर्गत यस अध्ययनमा इन्ट्रिन्सिक (Intrinsic) घटना अध्ययनलाई लोकतान्त्रिक सिद्धान्तका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । प्रस्तुत लेखमा बिएड तहमा मुख्य विषय नेपाली लिएर पढेका विद्यार्थीमा अनिवार्य विषयको शिक्षण र प्रश्नपत्रको माध्यमले पारेको प्रभावको अध्ययनका लागि कक्षा त्रिकोणीय विधिको माध्यमबाट तथ्याङ्क गरिएको छ भने थिमाटिक उपागमका आधारमा तथ्याङ्क विश्लेषण गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययनले शिक्षाशास्त्र सङ्कायमा नेपाली मुख्य विषय लिएर पढेका विद्यार्थीले अङ्ग्रेजी माध्यमका कारण विभिन्न समस्या भोग्नु परेको र जीवनको लक्ष्य नै अन्योलपूर्ण बनाउन बाध्य हुनु परेको यथार्थतालाई प्राप्तिका रूपमा उल्लेख गरेको छ । प्रभावकारी पठनपाठनका लागि विद्यार्थीले जाने बुझेको भाषा माध्यम हुनु अपरिहार्य हुन्छ तर पनि उच्च शिक्षा निकायको ठोस, स्पष्ट र आवश्यकतामुखी माध्यम नीतिको अभावका कारण विद्यार्थीको भाषिक मानव अधिकारको संवैधानिक अधिकारसमेत कुण्ठित हुन पुगेको कुरालाई अध्ययनले निष्कर्षका रूपमा लिएको छ ।

अध्ययनको पृष्ठभूमि

उच्च शिक्षा भन्नाले स्नातक तह वा सोभन्दा माथिल्लो तहमा दिइने शिक्षा भन्ने बुझिन्छ (उच्च शिक्षा ऐन, २०७६) । उच्च शिक्षाको उद्देश्य राष्ट्रको विकासका लागि आवश्यक दक्ष जनशक्ति र विश्वव्यापी रूपमा प्रतिस्पर्धा गर्ने नागरिक तयार गर्नु रहेको छ । उक्त उद्देश्य पूरा गर्नका लागि गुणस्तरीय शिक्षाको माध्यमबाट उच्च स्तरको शैक्षिक उपलब्धि हासिल गर्नु आवश्यक देखिन्छ । गुणस्तरीय शिक्षा प्राप्त गर्नका लागि शिक्षण सिकाइको माध्यम भाषाले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्ने गर्दछ । शिक्षण सिकाइका क्रममा शिक्षक र विद्यार्थीबीच गरिने अन्तरक्रिया, निर्देशन, प्रश्नोत्तर, साथीहरूसँग आपसमा कुराकानी एवम् छलफल गर्न प्रयोग गरिने भाषा नै माध्यम भाषा हो । उचित रूपमा शिक्षणको माध्यम भाषा छनोट गर्न नसकेमा राज्यले अपेक्षा गरेको उच्च शिक्षाको उद्देश्य पूरा हुन नसक्ने देखिन्छ । तसर्थ शिक्षामा पाठ्यक्रम र सिकाइ वातावरण साथै ज्ञानको उद्देश्य र ज्ञान प्राप्तिमा माध्यम भाषाले विभिन्न समस्या ल्याएको देखिन्छ (सुब्बा, १९८०) । यसका लागि विद्यार्थीले बुझे भाषालाई शिक्षण सिकाइ र मूल्याङ्कनको माध्यम बनाउनु पर्दछ । विद्यार्थीले जानेबुझेको भाषाबाट गरिएको शिक्षणले बुझाइ सहज हुनुका

साथै शैक्षिक उपलब्धिमा सुधार हुन्छ (बेन्सन, सन् २००४) । विद्यार्थीले जानेबुझेको भाषामा शिक्षा पाउन सके गुणात्मक शिक्षा हासिल गर्न गराउन र उच्च स्तरको शैक्षिक उपलब्धिमा सहयोग पुग्दछ । उच्च शिक्षामा सिकाइ र मूल्याङ्कनमा भिन्न भिन्न माध्यम भाषा उपयोग गरेको अवस्था देखिन्छ । यसले समग्र बिेड तहका विद्यार्थीलाई गुणात्मक शिक्षामा प्रभाव पारेको देखिन्छ । यसै सन्दर्भमा उच्च शिक्षा प्रदायक संस्थाको रूपमा ठूलो महत्त्व राख्ने त्रिभुवन विश्वविद्यालयले उच्च शिक्षाको शिक्षण र प्रश्नपत्रका माध्यमले विद्यार्थीमा पारेको प्रभाव सन्दर्भमा अध्ययन अनुसन्धान गरी नीतिगत निर्णय गर्नु अत्यावश्यक देखिन्छ । यसै सन्दर्भमा यस लेखको उद्देश्य बी.एड तहका अनिवार्य विषयको शिक्षण र प्रश्नपत्रका माध्यमले विद्यार्थीमा पारेको प्रभाव विश्लेषण गर्नु रहेको छ । यसै सन्दर्भलाई आधार बनाएर प्रस्तुत लेख तयार पारिएको छ ।

सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन

विद्यालय तहका कक्षामा शिक्षणको माध्यम भाषाका सन्दर्भमा विभिन्न अध्ययन अनुसन्धान भएको पाइन्छ । उच्च शिक्षामा माध्यम भाषाको उपयोग र प्रभाव यस अध्ययनसँग सम्बन्धित विभिन्न तह र क्षेत्रमा भएका अध्ययनलाई छोटकरीमा समीक्षा गरिएको छ ।

सील, यादव र अन्य (सन् २०१५) ले शिक्षणको माध्यम र शिक्षाका भाषाहरू, नेपालमा शिक्षा नीति, योजना र अभ्यासका लागि आगामी बाटो विषयमा गरेको अध्ययन शिक्षाको भाषा नीति निर्माणको आधार तय गर्ने उद्देश्यमा केन्द्रित रहेको छ । उक्त अध्ययनमा आर्थिक तथा सामाजिक सांस्कृतिक परिवर्तनका कारण अङ्ग्रेजी भाषाको माग बढे पनि सुशासनमा भएको कमजोरीका कारण विभिन्न सामुदायिक विद्यालयहरूले तत्कालका लागि शिक्षणको माध्यम अङ्ग्रेजी बनाएर मानिस मानिसका बीच प्रतिस्पर्धा हुनैपर्नेजस्तो गलत धारणाको विकास गराएको आशय व्यक्त गरिएको छ । यस अध्ययनले विद्यालय तहका कक्षामा शिक्षणको माध्यम भाषा र अभ्यासको सम्बन्ध विश्लेषण गरेर विश्वविद्यालय तहमा शिक्षणको माध्यम भाषाको उपयोगको अवस्था अध्ययन गर्नका लागि मार्गदर्शन गरेको छ ।

जोशी (सन् २०१८) ले 'ट्रान्सलिङ्गुइड इज नेगासिएटेड इन हाइयर एजुकेशन क्लासरूम प्राक्टिस, एक्स्परेन्स एण्ड इम्प्लिकेशन' विषयक एम.फिल शोधग्रन्थमा उच्च शिक्षाका कक्षामा बहुभाषीकरण एक उपयुक्त अध्यापन प्रक्रियाका सापेक्षतामा अभ्यास, अनुभव र कार्यान्वयन अध्ययन गर्ने उद्देश्य राखिएको छ । उक्त अध्ययन व्याख्यात्मक इथ्नोग्राफी प्रकृतिको गुणात्मक अनुसन्धानमा आधारित रहेको छ । त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्घाय कीर्तिपुरका तेस्रो सेमेस्टरसम्म अङ्ग्रेजी ऐच्छिक विषयमा अध्ययनरत विद्यार्थी र शिक्षकहरूमा केन्द्रित अध्ययनमा तथ्याङ्क सङ्कलनका लागि समूहकेन्द्री छलफल, कक्षा अवलोकन र अन्तर्वार्ताजस्ता उपकरणको उपयोग गरिएको छ । उक्त अध्ययनले शिक्षण सिकाइका क्रममा सबै शिक्षकले बहुभाषीकरण (त्वबलकप्लिनगबनप्लन) प्रक्रिया (नेपाली र अङ्ग्रेजी भाषाको उपयोग) अवलम्बन गरेको अवस्था रहेको, सामाजिकीकरण, जानकारी सम्प्रेषण र अनुवाद गर्ने उद्देश्यले गरिएको बहुभाषीकरणले विद्यार्थीलाई पाठ्यवस्तु बुझ्न निकै सहज भएको धारणा शिक्षकको रहेको उल्लेख गरिएको छ । बहुभाषीकरण प्रक्रियाको माध्यमले सबै विद्यार्थीलाई बुझाउन सकिने हुँदा विश्वव्यापी दृष्टिका आधारमा उच्च शिक्षामा अङ्ग्रेजी माध्यम भाषाका रूपमा तय गरिनु उपयुक्त हुने कुरा सुझाइको पाइन्छ । उच्च शिक्षाका कक्षामा शिक्षणको माध्यम अङ्ग्रेजी भए पनि कक्षाका सबै विद्यार्थीलाई बुझाउनका लागि विभिन्न भाषाको उपयोग गर्नु न्यायसङ्गत हुने कुरालाई निष्कर्षकारूपमा लिइएको पाइन्छ ।

सुब्बा (सन् १९८०) को अध्ययन नेपालको उच्च शिक्षामा प्रश्नपत्रको माध्यम विश्लेषणमा केन्द्रित रहेको छ । उक्त अध्ययनको उद्देश्य नेपालको उच्च शिक्षामा शिक्षण सिकाइको माध्यम र परीक्षाको माध्यम भाषाको स्पष्ट चित्रण गरी उच्च शिक्षाको माध्यम नीति निर्माणमा सहयोग पुऱ्याउने रहेको छ । अध्ययनले प्राविधिक र साधारण विषयतर्फका १० ओटा क्याम्पसमा कक्षा अवलोकन र विद्यार्थीसँग अन्तर्वार्ता गरी तथ्याङ्क सङ्कलन गरेको छ । उक्त अध्ययनमा उच्च शिक्षामा विषयको प्रकृति र विद्यार्थीको भाषिक क्षमता, चाहना र आवश्यकताअनुसार माध्यम भाषाको प्रयोग गर्नुपर्ने उल्लेख गरिएको छ । प्राविधिक विषयका विद्यार्थीलाई कक्षामा धेरै नेपाली प्रयोग गर्ने,

शिक्षकले पनि नेपालीमा पाठ्यपुस्तक नेपालीमा लेखिदिनाले नयाँ शब्दको ज्ञान र नयाँ विचार ग्रहण गर्न कठिन भएको साथै भुगोल, इतिहास, राजनीति विज्ञान र शिक्षामा नेपाली भाषामै पढाउने भएकाले प्रश्न पनि नेपाली माध्यममा हुनुपर्ने विद्यार्थीको जोडदार माग रहेको कुरालाई अध्ययनले निष्कर्षका रूपमा उल्लेख गरिएको छ । यसका साथै प्रश्नपत्रमा विद्यार्थी, शिक्षक, प्रशासनसमेत संलग्न हुने र सञ्चार सिप, पाठ्यपुस्तक, पाठ्यक्रम र शैक्षिक उद्देश्यसँग प्रश्नपत्र सम्बन्धित रहने हुँदा प्रश्नपत्रको माध्यमलाई सामान्य रूपमा लिन नहुने कुरामा जोड दिइएको देखिन्छ । नेपालले उच्च शिक्षामा भाषिक सक्षमता र ज्ञानको विश्वस्तताका लागि शिक्षामा विद्यार्थीको आवश्यकताअनुसार प्राथमिकता दिनुपर्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

उल्लिखित अध्ययन र अनुसन्धानहरूले शिक्षाशास्त्र सङ्घाय सनातक तहमा अनिवार्य विषयको शिक्षण र प्रश्नपत्रको माध्यम भाषा भित्र हुँदा विद्यार्थीमा परेको प्रभावबारे अध्ययन नभएकाले यसै समस्यालाई अनुसन्धानको रिक्तता मानिएको छ । त्यसकारण उच्च शिक्षामा माध्यम भाषाको उपयोग र त्यसले पार्ने प्रभाव विश्लेषण गर्ने प्रयोजनार्थ अध्ययन उपयोगी हुने अपेक्षा गरिएको छ ।

सैद्धान्तिक आधार

प्रस्तुत लेखमा कक्षा व्यवस्थापनसम्बन्धी लोकतान्त्रिक सिद्धान्तलाई आधार मानिएको छ । लोकतान्त्रिक सिद्धान्तका बारेमा डिवे (२००३) ले आफ्नो पुस्तक 'शिक्षामा प्रजातन्त्र' मा चर्चा गरेका छन् । शिक्षणका क्रममा विद्यार्थीको अन्तरसामाजिक व्यवहार, भाषिक, सांस्कृतिक सम्बोधनको स्थानका रूपमा कक्षालाई चिनाउन खोजिएको छ । निश्चित तहको पाठ्यक्रममा समावेश गरिएका पाठ्यवस्तुको ज्ञान र अभ्यास गराउने स्थान नै कक्षा हो । पाठ्यक्रममा लोकतान्त्रिक समाजका लागि चाहिने पाठ्यवस्तु समावेश गरिएको हुँदा शिक्षण अभ्यास पनि लोकतान्त्रिक प्रकृतिको आवश्यक हुन्छ । लोकतान्त्रिक सिद्धान्तले कक्षा शिक्षणलाई सिप सिकाउने केन्द्रका रूपमा लिनै हुँदा उक्त सिद्धान्तको लक्ष्य पनि सिकेको सिपको उपयोगबाट जीवन निर्वाह गर्ने रहेको हुन्छ । विद्यार्थीको भाषा, ज्ञान, सिप र धारणालाई मध्यनजर राखी उनीहरूका चाहना, आवश्यकता र व्यवहार विश्लेषण गर्नु नै लोकतान्त्रिक सिद्धान्तको सबल पक्ष हो । गुणस्तरीय शिक्षा हासिल गर्नका लागि विद्यार्थीले जुन भाषामा पढाइएको हुन्छ सोही भाषामा प्रश्न सोधिनु पर्दछ । विद्यार्थीहरूको समझको भाषामा पढाएर उचित गतिविधि सञ्चालन गरे मात्र कक्षा शिक्षणमा लोकतान्त्रिक अभ्यास भन्न सकिन्छ (डिवे, सन् २००३) । कक्षामा विद्यार्थीका शिक्षण सिकाइसँगसम्बन्धित समस्या सम्बोधन गरी व्यवहार विश्लेषण गर्नुपर्दछ भन्ने मुख्य आशय नै लोकतान्त्रिक सिद्धान्तको रहेको छ । यसका लागि विद्यार्थीमैत्री माध्यम भाषाको उपयोग गरिनु पर्दछ । यसर्थ विश्वविद्यालय तहमा शिक्षाको माध्यम भाषा र त्यसले पार्ने प्रभावको विश्लेषण गर्न लोकतान्त्रिक सिद्धान्त उपयुक्त मानिएको छ ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत लेखमा गुणात्मक पद्धतिअन्तर्गत घटना अध्ययन विधिको उपयोग गरिएको छ । यसले स्थानीय समुदायका कक्षाकोठाको संस्कृति विश्लेषण गरी नयाँ शिक्षण विधिको खोजी र व्याख्या गर्दछ (डेन्जिन र लिङ्गन, २०१८) । घटना अध्ययन विधिका विभिन्न प्रकारहरूमध्ये यस अध्ययनमा विशेष अवस्थाको अध्ययन (क्षलतचप्लकषुअ) घटना अध्ययन (क्रेसवाल, २००६) सान्दर्भिक देखिएको छ । यसले वर्तमान अवस्थाको विशेष अवस्थामा कुनै पनि कार्यक्रमको मूल्याङ्कन र अध्ययनका क्रममा विद्यार्थीमा भएको कठिनाइलाई लेखाजोखा गर्दछ । तसर्थ उच्च शिक्षामा शिक्षाको माध्यम भाषा उपयोगको अवस्था विश्लेषणका लागि विशेष अवस्था (क्षलतचप्लकषुअ) अध्ययन विधि उपयोगी देखिएको छ । यस विधिले शिक्षण सिकाइ र मूल्याङ्कनको माध्यम फरक हुँदाको अवस्था र त्यसको प्रभावलाई खास घटना (यिन, सन् २००९) मानेर अध्ययन गर्दछ । प्रस्तुत अध्ययनमा कक्षा व्यवस्थापनसम्बन्धी लोकतान्त्रिक सिद्धान्तलाई आधार मानिएको छ । नमुनाका रूपमा कक्षा अवालेकनका लागि महेन्द्ररत्न क्याम्पस, त्रि.वि. र ब्राइट प्युचर कलेजका सनातक तहमा पहिलो वर्ष (दर्शनशास्त्रीय र समाजशास्त्रीय शिक्षाको आधार), दोस्रो वर्ष (शैक्षिक मनोविज्ञान) र तेस्रो वर्ष (पाठ्यक्रम र मूल्याङ्कन) मा अनिवार्य विषयका रूपमा पढाइ हुने कक्षा छनोट गरिएको छ । यस अध्ययनमा उद्देश्यपूर्ण नमुना छनोटका आधारमा माथि उल्लेखित दुई

क्याम्पसमा अध्ययनरत मुख्य विषय नेपाली लिएका एक एक जना गरी दुईजना विद्यार्थीलाई अन्तर्वार्ताका लागि चयन गरिएको छ । यस अध्ययनमा गहिरो अन्तर्वार्ता र कक्षा अवलोकनलाई गुणात्मक तथ्याङ्क सङ्कलनका साधनका रूपमा उपयोग गरिएको छ । जसलाई प्राथमिक स्रोत मानिएको छ भने उच्च शिक्षामा शिक्षणको माध्यमसम्बन्धी व्यवस्थासम्बन्धी संलेखलाई द्वितीय स्रोतका सामग्रीका रूपमा सङ्कलन गरिएको छ । यसरी त्रिकोणात्मक पद्धतिबाट सङ्कलन गरिएका तथ्यलाई वर्णनात्मक र व्याख्यात्मक विधि अपनाएर विभिन्न शीर्षक र उपशीर्षकमा विश्लेषण गरी लेखलाई अन्तिम रूप दिइएको छ ।

तथ्याङ्कको प्रस्तुति

प्रस्तुत लेखको उद्देश्य उच्च शिक्षाका कक्षाकोठामा माध्यम भाषाको प्रयोग अवस्था पहिल्याउँदै प्रश्नपत्रको माध्यम भाषाले पारेको प्रभाव विश्लेषण गर्नु रहेको छ । यस उद्देश्यमा केन्द्रित रही अनिवार्य विषयका कक्षा अवलोकन, प्रश्नपत्र, शिक्षार्थी अन्तर्वार्ता र उच्च शिक्षामा माध्यम भाषा व्यवस्थासम्बन्धी संलेखबाट आएका जानकारी एवम् तथ्यलाई निम्नानुसार शीर्षक र उपशीर्षकमा विभाजन गरी प्रस्तुत गरिएको छ ।

उच्च शिक्षामा शिक्षणको माध्यमसम्बन्धी व्यवस्था

नेपाल राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन वि.सं. २०११ को आधारमा वि.सं. २०१६ सालमा त्रिभुवन विश्वविद्यालयको स्थापना भएको पाइन्छ । वि.सं. २०१६ को त्रि.वि. ऐनमा भाषा विषयवाहेक अन्य विषयको पठनपाठनको माध्यम नेपाली भाषा हुने उल्लेख गरिएको छ । पठनपाठनभित्र मूल्याङ्कन समाविष्ट हुने भए पनि उच्चशिक्षा निकायले शिक्षण सिकाइ र प्रश्नपत्रको माध्यममा भिन्न भाषा उपयोग गर्नु अवैज्ञानिक देखिन्छ । राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना (वि.सं. २०२८) ले प्रवेश परीक्षाको योग्यताका आधारमा उच्च शिक्षाको अवसर दिई परीक्षा प्रणालीमा सुधार गरी राष्ट्रिय विकासको संवाहलाई पढाइको अभिन्न अङ्ग बनाउने सुझाव दिएको थियो । उक्त योजनाको संशोधनले वि.सं. २०४० भित्रमा नीतिगत निर्णय गरी भाषा विषयवाहेकका सम्पूर्ण विषय शिक्षणका लागि नेपाली भाषा नै माध्यम हुने व्यवस्था गरे पनि उच्चशिक्षा निकायले शिक्षण र मूल्याङ्कनलाई अलग गरी फरक माध्यमको उपयोग गर्दै आएका कारण आजसम्म समस्या प्रश्नको माध्यम समस्या नै समस्या बन्न पुगेको देखिन्छ । यसको परिणामस्वरूप विद्यार्थी सङ्गठन अखिल क्रान्तिकारी (नेपाल समाचार पत्र, २०७८/११/२१) ले प्रधानमन्त्री समक्ष स्नातकदेखि स्नातकोत्तर तहसम्मका प्रश्नपत्र नेपाली माध्यममा छपाइ गर्न माग राख्दै ज्ञापन पत्र बुझाएको देखिन्छ । उक्त ज्ञापनपत्रमा त्रि.वि.का सरकारी क्याम्पस राजनीति गर्ने अखडा भएकाले ऐजेण्डाविहीन राजनैतिक भाषण र गतिविधिले विद्यार्थीको भविष्य अन्योल भएको उल्लेख गरिएको छ । यसले त्रि.वि. ऐन र आयोगले विद्यार्थीको भाषिक सक्षमताअनुसार साधारण विषयअन्तर्गतक विषय पठनपाठनको माध्यम नेपाली अत्यावश्यक भएकोतर्फ सङ्केत गरेको देखिन्छ तर उच्च शिक्षा निकायले यसबारे मनन नगरेको देखिन्छ ।

नेपालमा गठन भएका विभिन्न आयोगले विश्वविद्यालयको व्यवस्थापन र गुणस्तर सुधारका लागि विभिन्न सुझावहरू दिएको पाइन्छ । शाही उच्च शिक्षा आयोग (२०३९) ले पाठ्यक्रमको प्रभावकारिता र गुणस्तरीय मूल्याङ्कन गर्ने सिफारिस गरेको थियो । यसैगरी राष्ट्रिय शिक्षा आयोग (२०४९) ले गुणस्तरयुक्त पाठ्यपुस्तक र पाठ्य सामाग्रीको व्यवस्थापन गरी शिक्षामा गुणस्तर बढाउन सिफारिस गरेको देखिन्छ । यस आयोगले पाठ्यक्रमका विषयलाई विद्यार्थी समक्ष पुऱ्याउन र शैक्षिक उपलब्धिका लागि माध्यम भाषाका सन्दर्भमा कुनै कुरा उल्लेख गरेको देखिँदैन ।

उच्चस्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोग (२०७५) ले राष्ट्रलाई चाहिने उच्चस्तरीय जनशक्ति शिक्षाको माध्यमबाट उत्पादन गरिने हुँदा देशको विकास द्रुत गतिमा अघि बढाउन सक्ने दक्ष जनशक्ति उत्पादन गर्न गुणस्तरीय शिक्षाको आवश्यकता रहेको उल्लेख गरेको देखिन्छ । विश्वविद्यालयस्तरका शिक्षा शिक्षण सिकाइका विधि, प्रक्रिया र पाठ्यक्रम समयानुकूल परिवर्तन गरी २१ औं शताब्दिका लागि चाहिने सक्षमताअनुरूप शैक्षिक कार्यक्रमहरूमा परिमार्जन गर्ने उक्त प्रतिवेदनले सुझाएको देखिन्छ । उक्त प्रतिवेदनले पनि गुणस्तरीय शिक्षाको माध्यमबाट दक्ष र योग्य जनशक्ति उत्पादनको आवश्यकता ज्वलन्त रहेको औल्याए पनि साधारण विषयको शिक्षणको माध्यम र प्रश्नपत्रमा प्रयोग गरिने माध्यम भाषाले गुणात्मक शिक्षामा प्रभाव पार्न सक्छ भन्नेमा मनन गर्न नसकेको देखिन्छ ।

यसरी विभिन्न आयोगहरूले गुणस्तरीय शिक्षाका लागि विभिन्न किसिमका सुझाव दिए पनि गुणात्मक शिक्षामा माध्यम भाषाले पार्ने प्रभावका बारेमा भने केही उल्लेख गरेको देखिँदैन ।

कक्षाकोठामा भाषा प्रयोगको अवस्था

नेपाली बृहत् शब्दकोशमा पोखरेल (२०४२) ले पढाइ सञ्चालन गरिने स्थानलाई कक्षा भनी उल्लेख गरेका छन् । तसर्थ शिक्षक र विद्यार्थी भेला भएर शिक्षण सिकाइ सञ्चालन गर्ने स्थान कक्षा भन्ने बुझिन्छ । जहाँ शिक्षण र सिकाइका विभिन्न गतिविधिहरू सञ्चालन गरिन्छ । शिक्षण सिकाइका गतिविधि सञ्चालनमा माध्यम भाषाले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ । जुर्गन हेबरमासका अनुसार लाइफ व्लड (विश्व यथार्थ) ले आफ्नो ज्ञानको संसारलाई भाषाको माध्यमबाट अर्कासमक्ष पुऱ्याउनु भन्ने बुझाउँछ (कार्टे, सन् १९८७) । अर्थात् आफूले जानेका कुरा साझा गर्न सक्नु पर्दछ । कक्षाकोठामा शिक्षण सिकाइका क्रममा शिक्षकले आफूले जानेका विषयवस्तुलाई विद्यार्थीसमक्ष उपयुक्त माध्यम भाषाबाट साझा गर्न सके वा सकेनन् भन्ने कुराको अध्ययन कक्षा अवलोकनले स्पष्ट पार्दछ । जसलाई निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ ।

तालिका १: शिक्षाशास्त्र सङ्काय स्नातक तहका कक्षामा पढाइने दर्शनशास्त्रीय र समाजशास्त्रीय शिक्षाको आधार, शैक्षिक मनोविज्ञान र पाठ्यक्रम र मूल्याङ्कन विषयका कक्षामा भाषा प्रयोगको अवस्था :

क्र.सं.	शिक्षण संस्था	शिक्षण विषय	शिक्षणको माध्यम	अन्तरक्रियाको माध्यम	प्रश्नपत्रको माध्यम (त्रि.वि.)
१.	महेन्द्ररत्न क्याम्पस, त्रि.वि. ताहातल ।	द स शिक्षाको आधार	शीर्षक-अङ्ग्रेजी शिक्षण-नेपाली	नेपाली	अङ्ग्रेजी
		शैक्षिक मनोविज्ञान	शीर्षक-अङ्ग्रेजी शिक्षण नेपाली	नेपाली	अङ्ग्रेजी
		पाठ्यक्रम र मूल्याङ्कन	शीर्षक-अङ्ग्रेजी शिक्षण नेपाली	नेपाली	अङ्ग्रेजी
२.	ब्राइट फ्युचर कलेज, सातदोबाटो ।	द स शिक्षाको आधार	नेपाली धेरै, अङ्ग्रेजी थोरै	नेपाली	अङ्ग्रेजी
		शैक्षिक मनोविज्ञान	नेपाली धेरै, अङ्ग्रेजी थोरै	नेपाली	अङ्ग्रेजी
		पाठ्यक्रम र मूल्याङ्कन	नेपाली धेरै, अङ्ग्रेजी थोरै	नेपाली	अङ्ग्रेजी

माथिको तालिकाले शिक्षण सिकाइका क्रममा अनिवार्य विषयका कक्षामा पढाउँदा अङ्ग्रेजी केवल शीर्षक लेख्नमा मात्र उपयोग भएको देखिन्छ । ब्राइट फ्युचर क्याम्पसका कक्षामा परिभाषा दिने क्रममा- पाठ्यक्रमले शिक्षाका लक्ष्य र उद्देश्यलाई डेस्टिनेसनमा पुऱ्याउने काम गर्दछ भन्दै बहुभाषीकरण विधिको उपयोग गरे पनि विद्यार्थीको चाहना नेपाली भाषामा स्पष्ट बुझिने अन्तरक्रियाले देखाउँछ । सबै विद्यार्थीको मातृभाषा भिन्न भिन्न भए पनि पहिलो भाषा नेपाली भएका कारण ज्ञानार्जनमा नेपाली माध्यमले अवरोध पुऱ्याएको देखिँदैन ।

ब्राइट फ्युचर क्याम्पसका कक्षामा पढाउने क्रममा शिक्षक सहभागी चकबोर्डमा ःभबलप्लन बलम मभाप्लबतप्यल या अगचचषअगगिम लेख्छन् । विषयवस्तु बुझाउने क्रममा कक्षा अवधिभर नेपाली भाषामा प्रयोग गर्दछन्, विद्यार्थी सन्तुष्ट देखिन्छन् । नेपाली भाषामा बुझ्न गारो हुने शब्दहरू मात्र अङ्ग्रेजीमा बताइदिए हुने धारणा विद्यार्थीको रहेको छ ।

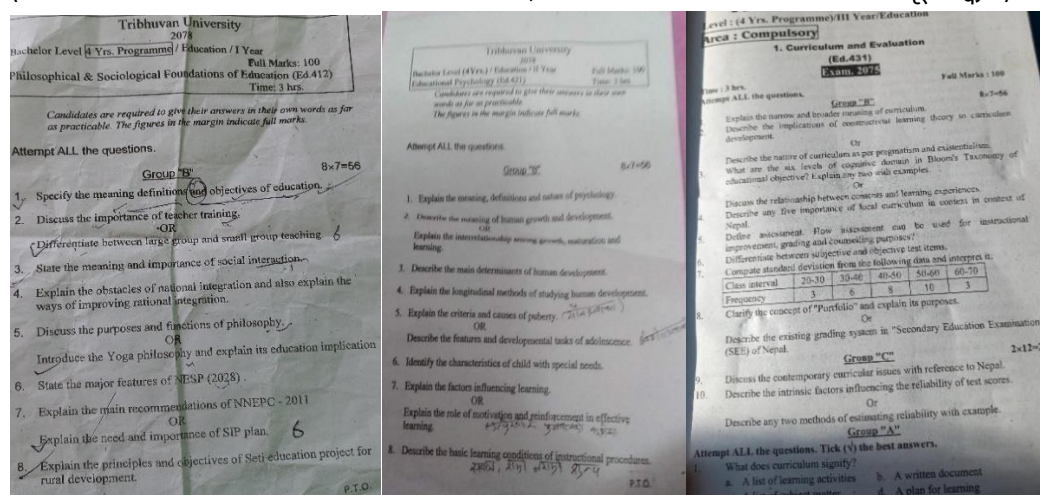
महेन्द्ररत्न क्याम्पसका कक्षा शिक्षणका क्रममा सबै विद्यार्थीले बोल्ने र बुझ्ने भाषा प्रयोग गरिएको देखिन्छ । अधिकांश विद्यार्थीको मातृभाषा विभिन्न भए पनि पहिलो भाषा नेपाली भएकाले नेपाली विषयवस्तु बुझाइमा कुनै कठिनाइ नभएको देखिन्छ । प्रश्नपत्रको माध्यम अङ्ग्रेजी भएकाले शीर्षक, परिभाषा र महत्त्वपूर्ण भनाइहरू अङ्ग्रेजी भाषामा बताइदिनु पर्ने आवश्यकता रहेको कुरामा विद्यार्थी र शिक्षक सहमत देखिन्छन् ।

शिक्षाशास्त्र सङ्घाय सातक तहका कक्षामा पढाइने अनिवार्य विषय दर्शनशास्त्रीय र समाजशास्त्रीय शिक्षाको आधार, शैक्षिक मनोविज्ञान र पाठ्यक्रम र मूल्याङ्कनका कक्षामा शीर्षक, परिभाषा र महत्वपूर्ण भनाइका लागि अङ्ग्रेजी माध्यमको (प्रश्नपत्रको माध्यम अङ्ग्रेजी-) प्रयोग भए पनि विद्यार्थीको भाषा, ज्ञान सिप र धारणालाई मध्यनजर राखेर नेपाली माध्यममा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप गराउनुले अनिवार्य विषयका कक्षामा लोकतान्त्रिक अभ्यास देखिन्छ ।

प्रश्नपत्रको माध्यम

शिक्षणको माध्यमले शिक्षण सिकाइ र मूल्याङ्कनको माध्यम भाषालाई बुझाउँछ । नेपालका विश्वविद्यालयको सन्दर्भमा शिक्षण र मूल्याङ्कनमा उपयोग हुने माध्यम भाषाको स्पष्ट र ठोस नीति नभएका कारण अनिवार्य विषयका शिक्षण सिकाइ आम विद्यार्थीको पहिलो भाषा नेपाली माध्यममा भए पनि मूल्याङ्कनको माध्यम भने अङ्ग्रेजी माध्यममा भएको तथ्य निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका २: त्रिभुवन विश्वविद्यालय, परीक्षा नियन्त्रण कार्यालयद्वारा सञ्चालित परीक्षामा सोधिने अनिवार्य (दर्शनशास्त्रीय र समाजशास्त्रीय शिक्षाको आधार, शैक्षिक मनोविज्ञान र पाठ्यक्रम र मूल्याङ्कन) विषयका प्रश्नपत्र ।

माथिको तालिकाले त्रिभुवन विश्वविद्यालय, परीक्षा नियन्त्रण कार्यालयले लिने परीक्षाको माध्यम अङ्ग्रेजी भाषा रहेको देखाउँछ ।

मुख्य विषय नेपाली भएका विद्यार्थीको अन्तर्वार्ता प्रतिक्रिया

मुख्य विषय नेपाली भएका विद्यार्थीको भनाइबाट अनिवार्य विषय पढाउँदा पाठको शीर्षक मात्र अङ्ग्रेजीमा लेखे र अन्य व्याख्या विश्लेषण साथै शिक्षकले वैयक्तिक रूपमा लिने कक्षा परीक्षाको प्रश्नपत्रको माध्यम नेपाली भएकाले त्रि.वि.ले लिने परीक्षामा भने अङ्ग्रेजी भाषामा प्रश्न आउने भएकाले कक्षामा पढेर जानेको कुरा पनि प्रश्न नबुझेर लेख्न नसकेको स्पष्ट हुन्छ । धेरैजसो वस्तुगत प्रश्नको उत्तर हचुवाको भरमा र विषयगत प्रश्नको उत्तर अनुमानका आधारमा लेख्नुपर्ने अवस्थाले अन्य विषय पास गरे पनि अनिवार्य विषयमा प्रत्येक वर्ष फेल भइरहनु पर्दाको पीडाले विद्यार्थीको भविष्य नै अन्योल बनाएको आभास विद्यार्थीलाई भएको छ । अङ्ग्रेजी भाषाका प्रश्न नबुझेर शिक्षा, मनोविज्ञान र पाठ्यक्रम मूल्याङ्कनजस्ता विषयमा मात्र फेल भइरहँदा मिहिनेत गरी नपढेको र बिग्रँदै गएको भनी घरपरिवार र समाजबाट नै आलोचित हुँदा शिक्षाशास्त्र पढेकोमा पश्चात्ताप गरेको देखिन्छ । कक्षामा पढाउँदा विद्यार्थीले जानेको र बुझेको भाषा नेपालीमा पढाएर न्याय गरे पनि परीक्षामा भने सारै नै अन्याय भोग्नु परेको बुझाइ विद्यार्थीमा रहेको छ । नेपाली मातृभाषाको उपयोग गरी शिक्षा पाउने संवैधानिक अधिकारसमेत त्रि.वि.को परीक्षा निकायले हनन गरेको हुँदा गाउँको दूर दराजबाट नेपाली माध्यममा पढेर आएका विद्यार्थीको भाषिक

क्षमताको आँकलन नै नगरी लादिएको अङ्ग्रेजी माध्यमको मूल्याङ्कन प्रणाली खाए खा नखाए घिच झैँ भएको नेपाली मुख्य विषयका विद्यार्थीको धारणा रहेको छ ।

तथ्याङ्कको व्याख्या र विश्लेषण

उच्च शिक्षामा माध्यम भाषानीति र अभ्यास बिच समन्वयको अभाव

नेपालमा उच्च शिक्षाको माध्यमका सन्दर्भमा एकातिर ठोस र प्रभावकारी नीतिको अभाव देखिन्छ भने अर्कातिर भएका नीति र सुझावको समेत कार्यान्वयन हुन नसकेका कारण शिक्षाशास्त्र सङ्घायका विद्यार्थीको शैक्षिक उपलब्धिमा माध्यम भाषाले प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको देखिन्छ । उच्च शिक्षामा माध्यम भाषा नीतिका सन्दर्भमा सहभागी (वि १) को भनाइ यस्तो छ :

उच्च शिक्षा नीतिमा पनि शिक्षण सिकाइ र मूल्याङ्कनका बिचमा तालमेल हुने नीति बनाउनु पर्छ । शिक्षाशास्त्रसँग सम्बन्धित सबैले विद्यार्थीले विषयवस्तु बुझेर र जानेर पनि प्रश्नका कारण प्रत्येक वर्ष फेल हुनुपर्ने अवस्था आउन नदिन सोच्नु पर्छ । जुन भाषामा पढाइन्छ त्यही भाषामा प्रश्न निकाल्ने व्यवस्था गरिनु अत्यावश्यक छ । (मिति: २०७९/०६/११)

उक्त भनाइले उच्च शिक्षामा भएका स्पष्ट माध्यम भाषा नीति नभएका कारण सिकाइ एउटा भाषामा र प्रश्नपत्र अर्को भाषामा रहेकाले विद्यार्थीको शैक्षिक उपलब्धिमा प्रत्यक्ष प्रभाव पर्न सक्ने कुराको सङ्केत गर्दछ । नेपालको लागि शिक्षा आयोगको योजना (नेपालमा शिक्षा आयोगका प्रतिवेदनहरू, २०७१, पृ.११७) मा उच्च शिक्षाको माध्यम लौकिक भाषा (नेपाली) भयो भने विद्यार्थीहरू राम्ररी र ज्यादा जान्ने हुने उल्लेख गरिएको छ । यसका साथै कक्षामा हुने बहस, व्याख्यान र अरू मौखिक शिक्षाहरू अवश्य नेपालीमा उपयुक्त कुरालाई उक्त आयोगको योजनामा प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त प्रतिवेदनमा उच्च शिक्षाको माध्यम नेपाली भाषा उपयुक्त हुने सुझाएको देखिन्छ तापनि शिक्षाशास्त्र सङ्घायअन्तर्गत स्नातक तहका कक्षामा शिक्षणको माध्यम नेपाली भए पनि प्रश्नको माध्यम भने अङ्ग्रेजी हुनाले उच्च शिक्षामा माध्यम भाषा नीति र अभ्यासका बिचमा तालमेल मिल्न नसकेको देखिन्छ ।

सामाजिक न्यायका लागि उपयुक्त माध्यम भाषा

कानूनको शासन र लोकतन्त्रको प्रत्याभूति दिलाउन सामाजिक न्याय आवश्यक मानिन्छ । विद्यार्थीले जानेबुझेको भाषामा शिक्षणको अवसरले सामाजिक न्यायको प्रत्याभूति गराउँछ । यसका लागि सुविधा, अवसर एवम् लाभको समान वितरण अर्थात् शिक्षण र प्रश्नपत्रको माध्यममा समानता गरेर सामाजिक न्याय प्रदान गर्ने जिम्मा उच्च शिक्षा निकायको मानिन्छ । शिक्षाशास्त्र सङ्घायअन्तर्गतका स्नातक अनिवार्य विषयको शिक्षण र प्रश्नपत्रको माध्यम भाषाले सामाजिक न्याय प्रदान गरेको पाउनुहुन्छ भन्ने प्रश्नमा सहभागी (वि. १) को भनाइ छ :

नेपाली भाषामा पढाउने र अङ्ग्रेजी भाषामा प्रश्न सोध्ने जस्तो कार्यले अन्यायमा परेका हामीलाई न्याय कस्ले दिने ? प्रश्न नबुझेर विद्यार्थीले जानेका कुरा पनि लेख्न नसकेर अनिवार्य विषयमा धेरै फेल भए भन्ने बारे सोचेर कस्ले न्याय दिने ? मातृभाषाको अधिकार भनेर गरेका व्यवस्थाप्रति पनि त्रि.वि.ले बेवास्ता गरेको लाग्दछ । संसदमा समेत अङ्ग्रेजी माध्यमबाट प्रश्न आउनाले धेरै विद्यार्थी फेल भएको कुरा उठेको सुनेकी थिएँ । तर खै न्याय कस्ले दिन्छ हामीलाई ?

यस भनाइले शिक्षाशास्त्र सङ्घायअन्तर्गत स्नातक तहका विद्यार्थीहरूले अनिवार्य विषयमा कक्षामा नेपाली माध्यमबाट पढेका, जानेका र बुझेका कुरालाई परीक्षामा राम्ररी लेख्न नसक्नुमा नबुझिने अङ्ग्रेजी माध्यमका प्रश्नपत्र नै कारक भएको हुँदा भाषिक मानव अधिकारको हनन भएकोतर्फ सङ्केत गर्दछ । समाजमा रहेका हरेक मानिसको आफ्नो गरिमा हुन्छ, जसलाई स्वीकार गरी उसको प्रतिभालाई विकास र लक्ष्य प्राप्तिमा अवसर दिनुपर्दछ । साथै न्यायका लागि तमाम व्यक्तिलाई समुचित वा बराबरको अवसर दिनुपर्दछ (कोइराला, २०७७) । अङ्ग्रेजी माध्यमका प्रश्नपत्रले समग्र विद्यार्थीको शैक्षिक उपलब्धिमा प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको कुरा त्रि.वि.का प्रत्येक वर्षका परिणामले देखाएको असन्तुष्टि प्रतिनिधि सभामा उजागर हुँदासमेत उच्च शिक्षा निकायमा गम्भीर बहस र छलफल नहुनु

विडम्बना मात्र सकिन्छ । प्रकृतिले मानिसका रूपमा सबैलाई समान अस्तित्व प्रदान गरे पनि शिक्षणको माध्यममा विद्यमान रणनीतिले विद्यार्थीमा असमानता सिर्जना गरी जीवनभर प्रभाव पारेको देखिन्छ ।

यसै प्रसङ्गमा सहभागी विद्यार्थी २ भन्छन् :

टि.यु को व्यवस्थाका कारण गाउँबाट आएका अङ्ग्रेजी भाषामा राम्रो देख्न नभएका शिक्षा शास्त्रका विद्यार्थीलाई ठुलो अन्याय भएको छ । सहरका विद्यार्थी खासै शिक्षाशास्त्र पढ्दैनन् । गाउँका ९५ प्रतिशत विद्यार्थी नेपाली माध्यमबाट आएका हुन्छन् । नेपाली सजिलो होला भनेर पढे पनि प्रत्येक वर्ष अङ्ग्रेजीका प्रश्न नबुझेर फेल हुँदा सारै नै अन्याय भएको छ । हरेक वर्ष शिक्षाका विद्यार्थी धेरै फेल हुँदा समेत किन फेल भए भनेर कसैले चासो दिँदैनन् । हामीले जानेको र बुझेको भाषामा शिक्षा पाउने संवैधानिक अधिकारसमेत हनन भएको छ । (मिति: २०७९/०६/२५)

यस भनाइले गाउँका कुनाकाप्चाबाट नेपाली माध्यमबाट पढेर आएका शिक्षाशास्त्रका विद्यार्थीहरूको शैक्षिक भविष्यमाथि जबर्जस्ती अङ्ग्रेजी माध्यमका प्रश्न सोधेर अन्याय हुनुका साथै संवैधानिक भाषा प्रयोगको अधिकारसमेत हनन हुन पुगेको तर्फ सङ्केत गर्दछ । नेपालको संविधान २०७२ (धारा ३१: १) मा काननुबमोजिम आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा पाउने अधिकारको व्यवस्था भए पनि नेपाली पहिलो र मातृभाषा भएका तमाम विद्यार्थीहरूलाई शिक्षण सिकाइको माध्यम भाषामा प्रश्नपत्र नभै कुनै पनि वैज्ञानिक आधारबिना अङ्ग्रेजी माध्यमका प्रश्नले सामाजिक न्याय दिन नसकेको देखिन्छ । निश्चित तहको पाठ्यक्रममा समावेश गरिएका पाठ्यवस्तुको ज्ञान र अभ्यासबाट प्राप्त सिपको उपयोग गरी जीवन निर्वाह गर्नका लागि विद्यार्थीको भाषा, ज्ञान र सिपलाई मध्यनजर राख्नुपर्ने लोकतान्त्रिक सिद्धान्त (डिवे सन् २००३) बमोजिम कक्षाकोठामा विद्यार्थीमैत्री माध्यम उपयोग गरे पनि प्रश्नपत्रमा उपयोग गरिने माध्यम भाषाले शिक्षाशास्त्रका सबैजसो विद्यार्थीलाई न्याय दिन नसकेको देखिन्छ ।

कक्षाकोठामा माध्यम भाषाको लोकतान्त्रिक अभ्यास

कक्षामा शिक्षण र सिकाइका विभिन्न गतिविधिहरू निरन्तर सञ्चालन गर्न माध्यम भाषाको भूमिका महत्त्वपूर्ण हुन्छ । शिक्षण सिकाइका क्रममा विषयको प्रकृति, विद्यार्थीको भाषिक सक्षमता र आवश्यकताअनुसार माध्यम भाषाको उपयोग वाञ्छनीय मानिन्छ । शिक्षाशास्त्र सङ्घायअन्तर्गत स्नातक तहका अनिवार्य विषयका कक्षामा माध्यम भाषा उपयोगको तालिका १ मा उल्लेख गरिएको छ । जसअनुसार शिक्षण सिकाइका क्रममा शीर्षक मात्र अङ्ग्रेजी माध्यमबाट लेख्ने र विषयवस्तुको व्याख्या विश्लेषण चाहिँ नेपाली माध्यमबाट गर्ने गरेको देखिन्छ । शिक्षण सिकाइको माध्यमका सन्दर्भमा सहभागी (१) को भनाइ यस्तो भनाइसँग अन्य सहभागी पनि सहमत रहेको देखिन्छ :

अनिवार्य विषयका पुस्तकहरू नेपाली भाषामा छन् र शिक्षकलाई पनि नेपालीमा पढाउन सजिलो हुन्छ भन्नुहुन्छ । हामीले पनि नेपाली भाषामा पढाएको स्पष्ट बुझे भएकाले चकबोर्डमा शीर्षक मात्र अङ्ग्रेजीमा लेखिन्छ अरू सबै पढाइ र कक्षामा लिइने मूल्याङ्कन पनि नेपाली माध्यममै हुन्छ ।

यस भनाइले अनिवार्य विषयका पुस्तकहरू सबै नेपाली भाषामा भएको, शिक्षकहरूलाई पनि पढाउन नेपाली माध्यम सजिलो हुने र कक्षाका सबै विद्यार्थीले नेपाली माध्यमबाट पढाएको कुरा स्पष्टसँग बुझे भएकाले शिक्षण सिकाइको माध्यम नेपाली नै उपयुक्त हुने कुराको सङ्केत गर्दछ । शिक्षण सिकाइका क्रममा दुवै क्याम्पसका अनिवार्य विषयका कक्षामा विद्यार्थीको भाषा, ज्ञान सिप र धारणालाई मध्यनजर राखेर नेपाली माध्यममा शिक्षण गर्नाले कक्षामा विद्यार्थीमैत्री भाषाको प्रयोगले लोकतान्त्रिक अभ्यास (डिवे, २००३) रहेको देखाउँछ । शिक्षण सिकाइको माध्यम भाषा निक्र्योल गर्दा विद्यार्थीहरूको मातृभाषा भिन्न भिन्न भए पनि धेरै विद्यार्थीले यथेष्ट बुझे, स्पष्ट बोल्न र बुझेको कुरा लेख्न सक्ने भाषालाई माध्यम बनाउनु पर्ने (वेन्सन, सन् २००४) मान्यताअनुसार कक्षामा भाषा उपयोगको अवस्था देखिनु न्यायसङ्गत मानिन्छ । लोकतान्त्रिक सिद्धान्त (डिवे, सन् २००३) का अनुसार विद्यार्थीको भाषा, ज्ञान, सिप र धारणालाई केन्द्रविन्दुमा राखी शिक्षण सिकाइ गर्नु सबल पक्ष मानिएकाले कक्षाकोठामा गरिएको अवलोकनले स्नातक तहका कक्षामा लोकतान्त्रिक सिद्धान्तअनुसार विद्यार्थीमैत्री भाषाको उपयोग गरेको अवस्था देखिन्छ ।

प्रश्नपत्रको माध्यमले विद्यार्थीमा पारेको प्रभाव

शिक्षाशास्त्र सङ्घायअन्तर्गत स्नातक तहका कक्षामा शिक्षण सिकाइको माध्यम नेपाली भएको माथि तालिका १ मा उल्लेख गरी विश्लेषण गरिएको छ भने निर्णयात्मक मूल्याङ्कनका लागि त्रिभुवन विश्वविद्यालय, परीक्षा नियन्त्रण कार्यालयद्वारा सञ्चालित परीक्षामा सोधिने अनिवार्य (दर्शनशास्त्रीय र समाजशास्त्रीय शिक्षाको आधार, शैक्षिक मनोविज्ञान र पाठ्यक्रम र मूल्याङ्कन) विषयका प्रश्नपत्रको माध्यम भाषा अङ्ग्रेजी रहेको तालिका २ मा उल्लेख गरिएको छ । उक्त दुई तालिकाले शिक्षाशास्त्र सङ्घायअन्तर्गत स्नातक तहका कक्षामा शिक्षण सिकाइको माध्यम नेपाली र प्रश्नपत्रको माध्यम भाषा अङ्ग्रेजी रहेको स्पष्ट देखाउँछ । त्रि.वि.का साधारण विषयतर्फ (शिक्षाशास्त्र स्नातक तह) का विषयहरूको शिक्षण सिकाइ र प्रश्नपत्रको माध्यम अलग हुने अवैज्ञानिक व्यवस्थाका कारण तमाम विद्यार्थीमा परेका विभिन्न समस्यालाई निम्नानुसार विश्लेषण गरिएको छ ।

मनोवैज्ञानिक समस्या

स्नातक तहका कक्षामा शिक्षण सिकाइका क्रममा उपयोग गरिने माध्यम भाषाले विद्यार्थीको चाहना, आवश्यकता र भाषिक क्षमतालाई केन्द्रविन्दुमा राखी पढाएको देखिन्छ । निर्णयात्मक मूल्याङ्कनका लागि सोधिने प्रश्न निर्माणका क्रममा भने उच्च शिक्षा निकायले ध्यान दिन नसक्दा नेपाली मुख्य विषय पढेका विद्यार्थीलाई विभिन्न समस्या परेको देखिन्छ । कक्षामा पढेको, जानेको र राम्ररी बुझेको कुरा पनि परीक्षामा प्रश्न नबुझेर लेख्न नसक्दा सहभागी विद्यार्थी (१) को भनाइ रहेको छ :

पढेर मात्र नहुने रहेछ । प्रश्नले के भनेको भन्ने नबुझ्दा झोक्राएर समय जान्छ । परीक्षा हलमा यता र उता फर्क्यो । सबै साथीको हालत उही देखिन्छ । प्रश्न बुझ्न नसकेकोमा आफैलाई धिक्काभयो । त्यसै हीनताबोध हुँदै तीन घण्टा बित्छ । बाहिर आयो साथीहरू रुने, प्रश्नपत्र च्यात्ने, झोला थेचार्ने गरेको देख्यो । यस भनाइले परीक्षा हलभित्र विद्यार्थी धेरै हल्ला गर्ने, झोक्राउने र बाहिर आएर प्रश्नपत्र च्यात्ने, रुने र झोला थेचार्ने जस्ता गतिविधि गर्नुको मुख्य कारण अङ्ग्रेजी माध्यमका प्रश्नपत्र नबुझ्नु रहेछ भन्नेतर्फ सङ्केत गर्दछ । कक्षा शिक्षणमा उपयोग गरिने भाषाले विद्यार्थीका ज्ञानका आवश्यकतालाई परीक्षामुखी प्रणालीमा शैक्षिक सफलता दिलाउन सफल हुनु पर्ने भए पनि शिक्षाशास्त्र सङ्घायका प्रत्येक वर्षका परिणाम सन्तोषजनक रहे को पाइदैन ।

यसै प्रसङ्गमा अर्का सहभागी (२) को भोगाइ यस्तो छ :

बिएड सरासर पास गर्ने उद्देश्यले मिहिनेतसाथ पढेर परीक्षा दिन गयो । कुनै प्रश्न पनि राम्ररी बुझ्न नसक्दा र उत्तर सही हुन नसक्दा सपना चकनाचुर हुन्छ । आफैलाई धिक्कार्न मन लाग्छ । शिक्षा विषय पढ्नभन्दा खाडी मुलुकमा जानु राम्रो जस्तो लाग्छ ।

उक्त भनाइले शिक्षा शास्त्र पढेर आफ्नो भविष्य बनाउने सपना बोकेर आएका विद्यार्थीले मिहिनेत गरेर पढे पनि अङ्ग्रेजी माध्यमका प्रश्न बुझ्न र बुझाइदिन नसकेका कारण परीक्षा हलभित्रै भविष्य अन्योल हुन पुगेको सोच्दा रहेछन् भन्नेतर्फ सङ्केत गर्दछ । अङ्ग्रेजी बोल्नु र बुझ्नु नै अङ्ग्रेजी भाषामा पोख्नु हुनु (प्याक, सन् २०२१) नभएकाले विद्यार्थीले जुन भाषामा पढेका हुन्छन सोही भाषामा प्रश्नपत्र आउनु संवैधानिक व्यवस्था र भाषिक मानव अधिकारसमेत मानिन्छ । विद्यार्थी कस्तो भाषिक क्षमताका छन् भनेर विषयको प्रकृति, आवश्यकता र चाहना विपरीत अङ्ग्रेजी माध्यम नै ज्ञानको भण्डारझैं ठात्रे भ्रमका कारण विद्यार्थीमा विभिन्न मनोवैज्ञानिक समस्या परेको देख्न सकिन्छ ।

विषयगत समस्या

प्रश्नपत्रको माध्यम भाषा अङ्ग्रेजीले सबै विषयका विद्यार्थीलाई अनिवार्य विषयका सबै विषयका प्रश्नमा समस्या परेको पाइन्छ । यसै सन्दर्भमा प्रश्न नबुझेर भोग्नु परेको समस्याका बारेमा सहभागी (१) भन्छन् :

मनोविज्ञानको परीक्षामा Determination भनेको के हो भन्ने बुझ्न नसकेर उल्टो उत्तर लेख्न पुगें । ६ ओटा वस्तुगत प्रश्नको उत्तरमा प्रयोग भएका शब्दको अर्थ बुझिनँ तर परीक्षा सकेर बाहिर आउँदा साथीहरूले प्रश्न बुझाइदिएपछि भने उत्तर थाहा भयो । मलाई प्रश्न बुझाइदिन खोज्दा एक साथी बाहिर निकालियो ।

माइजर विषय स्वास्थ्यमा पनि त्यस्तै पीडा भयो । कक्षामा ठग चिकित्सिकका बारेमा राम्ररी पढेर गर्यौं । परीक्षामा क्राइट भन्ने शब्द आयो । जस्को नेपाली अर्थ नबुझेर प्रश्न छोड्नु पऱ्यो ।

उक्त भनाइले नेपाली माध्यमका पुस्तक र कक्षा शिक्षणका क्रममा प्रयोग नहुने शब्दहरू प्रश्नपत्रमा प्रयोग गरिएपछि विद्यार्थीले विशिष्ट शब्दको अर्थ बुझ्न नसक्दा सिङ्गो प्रश्न नै बुझ्न नसक्ने र प्रश्न बुझाइदिने व्यवस्था नहुँदा जानेको उत्तर पनि लेख्न नसक्ने पीडादायी अवस्था विद्यार्थीको रहेकोतर्फ सङ्केत गर्दछ । शिक्षण सिकाइका क्रममा अनिवार्य विषय मात्र नभई अन्य विषयलाई पनि नेपाली माध्यमबाट मात्र नभई विशिष्ट शब्दहरूलाई अङ्ग्रेजी माध्यमबाट बुझाइदिन सकेमा प्रश्न नबुझेर उत्तर लेख्न नसक्ने समस्यालाई समाधान गर्न सकिनेतर्फ गम्भीर हुनु पर्ने अध्ययनले देखाएको छ ।

लक्ष्यसिद्धिमा अवरोध

उच्च शिक्षामा अङ्ग्रेजी माध्यमका प्रश्नपत्रका कारण विद्यार्थीमा विभिन्न प्रकारका समस्या सिर्जना भई उच्च शिक्षा हासिल गरेर भविष्य उज्ज्वल पार्ने लक्ष्यसमेत प्रभावित बन्न पुगेको देखिन्छ । प्रश्नपत्रको माध्यमका कारण जीवनमा परेको प्रभावका बारेमा सहभागी (१) भन्छन् :

पढ्नेले बिहेपछि पनि पढ्न सक्छन् भनेर बाबु आमाले १२ पढेपछि बिहे गरिदिए । बच्चा हुर्काएपछि बल्ल पढ्न जाने अवसर पाएँ । अङ्ग्रेजी र अन्य विषय पास गरें । तर शिक्षा र मनोविज्ञान पास गर्न नसकेपछि घरपरिवारबाट पढ्नै नसक्ने रहेछ भनेर आलोचना भएको छ । नजान्ने भए त अरू विषयमा पनि फेल हुन्थ्यौं नि ? तर अङ्ग्रेजी भाषाका कारण प्रश्न नबुझेर फेल भएको कसैले नबुझ्दा पीडा पीडामा रहेकी छु । सरासर पास गरेर जागिर खाने सपना सबै चकनाचुर भएको छ ।

उक्त भनाइले मिहिनेत गरेर पढ्दा अन्य विषय सजिलै पास गर्न सकिने भए पनि अनिवार्य विषयका प्रश्न बुझ्न मिहिनेत गरेर मात्र नहुने हुँदा पटक पटक उही विषयमा असफल हुनुपर्ने र पढ्न नसक्ने भनी परिवारमा आलोचित हुँदै भविष्यको सपना योजनासमेत स्पष्ट रूपमा तय गर्न नसकिने पीडा विद्यार्थीमा उत्पन्न हुन पुगेकोतर्फ सङ्केत गर्दछ । यस प्रकारको समस्याले विद्यार्थीको लक्ष्यसिद्धिमा अवरोध हुने देखिन्छ । धेरै विद्यार्थीले यथेष्ट बुझ्ने र जान्ने भाषालाई शिक्षाको माध्यम बनाउनु पर्ने प्राकृतिक नियम (वेन्सन, सन् २००४) भए पनि त्रि.वि.ले शिक्षण सिकाइ र मूल्याङ्कनको माध्यम अलग अलग गर्दा शिक्षाशास्त्रका विद्यार्थीमा अल्पकालीन र दीर्घकालीन असर पर्न गएको देखिन्छ ।

यसै प्रसङ्गमा अर्का सहभागी (२) भन्छन् :

मलाई त शिक्षा पढ्न आएकोमा निकै पश्चाताप लागेको छ । कक्षा १२ सम्म संस्कृत पढेर आएको । मुख्य विषय नेपाली लिएर पढेपछि सरासर पास गर्न सकिन्छ भनेर पढ्न थालें । प्रत्येक वर्ष फेल भए पछि एक पुरुषलाई निकै समस्या र पीडा हुने रहेछ । साथीहरूझैं कोरियाको लागि कोरियन भाषा पढ्नु कि लोकसेवा तयार गरूँ कि ? अलमलको जीवन बिताइरहेको छु ।

उक्त भनाइले नेपाली मुख्य विषय लिएर पढ्दा अङ्ग्रेजीले समस्या नपार्ने भएकाले शैक्षिक सफलता हासिल गर्न र स्थायी जागिरको सुनिश्चितता गरी उज्ज्वल भविष्यको रेखा कोरी अभिभावकको अभीष्ट पूरा उद्देश्यले शिक्षाशास्त्र पढे पनि अङ्ग्रेजी माध्यमका प्रश्नका कारण प्रत्येक वर्ष अनिवार्य विषयमा अनुत्तीर्ण हुने हुँदा भविष्य नै अन्योल बन्न पुगेकोतर्फ सङ्केत गर्दछ । शिक्षाको माध्यम अङ्ग्रेजी नै त प्रभावकारी हुन नसकेको वर्तमान अवस्थामा अङ्ग्रेजी भाषालाई नै सबैथोक र यसको माध्यमले मात्र गुणस्तरीय शिक्षा दिन सकिन्छ भन्ने सामाजिक मनोविज्ञानका कारण अङ्ग्रेजी माध्यम मात्र फेसन बनेको (फ्याक, सन् २०२१) देखिन्छ । उच्च शिक्षाको माध्यमका सन्दर्भमा अध्ययन र अनुसन्धान नगरी शिक्षणको माध्यम नेपाली र प्रश्नको माध्यम अङ्ग्रेजीको व्यवस्थाले विद्यार्थीको भाषिक पृष्ठभूमि, आवश्यकता र चाहनालाई केन्द्रमा राख्न नसकेका कारण शिक्षाशास्त्र पढ्ने विद्यार्थीको लक्ष्यसिद्धिमा समेत प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको देखिन्छ ।

निष्कर्ष

त्रिभुवन विश्वविद्यालय अन्तर्गतका विभिन्न सङ्कायमध्ये सबैभन्दा पुरानो शिक्षाशास्त्र सङ्कायको उद्देश्य विद्यालय र क्याम्पसका विभिन्न तहका लागि तालिमप्राप्त शिक्षक उत्पादन गर्नु हो । विद्यार्थीहरूलाई गुणात्मक शिक्षा दिन त्रिभुवन विश्वविद्यालय ऐन र विभिन्न आयोगले विद्यार्थीको भाषिक पृष्ठभूमि र संज्ञानात्मक ज्ञान दिने माध्यम नेपाली उपयुक्त हुने भनी व्यवस्था गरेको देखिन्छ । शिक्षाको माध्यमले सिकाइ र प्रश्नपत्रको माध्यम दुवैलाई बुझाउने भए पनि उच्चशिक्षा निकायले कुनै अध्ययन अनुसन्धान र वैज्ञानिक आधारविना नै पठनपाठनको माध्यम भाषाबाट अलग पारेर प्रश्नपत्रको माध्यम अङ्ग्रेजी बनाउँदै आएको देखिन्छ । परिणामस्वरूप शिक्षाशास्त्र सङ्कायका प्रत्येक वर्षका नतिजाले तालिमप्राप्त दक्ष शिक्षक बन्ने सपना देखेका नेपाली मुख्य विषय लिएर पढेका विद्यार्थीले विभिन्न समस्या भोग्नु परेको र जीवनको लक्ष्य नै अन्योलपूर्ण बनाउन बाध्य हुनु परेको अध्ययनको प्राप्तिले देखाएको छ । सरकारले देशको बहुभाषिकतालाई केन्द्रमा राखी विद्यालय शिक्षामा बहुभाषिक शिक्षामा जोड दिएको छ भने उच्च शिक्षामा पनि उत्तिकै चासो देखाएर विद्यालय शिक्षा र उच्च शिक्षाका बिचमा माध्यम भाषाको तालमेल मिलाउनु पर्ने कुरामा अध्ययनले जोड दिएको छ । कक्षामा विद्यार्थीले बुझे भाषामा पठनपाठन गराउने लोकतान्त्रिक अभ्यास देखिए पनि प्रश्नपत्रको माध्यममा विद्यार्थीले सो अनुभव गर्न नपाएकाले सामञ्जस्यता कायम गर्नु अपरिहार्य देखिन्छ । तसर्थ निश्चित भाषाका माध्यमबाट प्रस्फुटित खुबी र क्षमताले राज्य विकासमा आवश्यक जनशक्ति उत्पादन गर्ने भएकाले उच्चशिक्षा निकायले माध्यम भाषाका सन्दर्भमा अन्तर्राष्ट्रिय चाहनाभन्दा पनि राज्यको आवश्यकता आधारमा उच्च शिक्षामा माध्यम नीति निर्माण गर्नु अत्यावश्यक देखिएको कुरालाई अध्ययनले निष्कर्षका रूपमा लिएको छ ।

सन्दर्भ सामग्री

अवस्थी, लवदेव (२०२१), *तयारीविना अङ्ग्रेजी माध्यम आत्मघाती*, (सम्पा), विद्यालयमा माध्यम भाषा, काठमाडौं: शिक्षा पत्रकार समूह ।

उच्चस्तरीय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन (वि.सं. २०७५), नेपाल सरकार, शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय: काठमाडौं ।

कोइराला, चिरन (२०७७), *सामाजिक न्याय: एक अध्ययन* (असार २४, parsashan.com)

फ्याक, प्रेम (२०२१), *शिक्षामा अङ्ग्रेजी माध्यमको प्रयोग: भ्रम र यथार्थ*, (सम्पा), विद्यालयमा माध्यम भाषा, काठमाडौं: शिक्षा पत्रकार समूह ।

Benson, C. (2004). *The Important of Mother Tongue-based Schooling for Educational Quality*, Paris: UNESCO. Beson, Carol (2017). *Exemplary polices and practices in LI-based Multilingual Education*. Language and Learning Conference, Lahore.

Creswell, J. W. (2006). *Qualitative Inquiry and Research Design: Choosing Among five Approaches*. New Delhi: Sage Publication.

Creswell, J.W. (2014). *Research Design Qualitative, Quantitative and Mixed Methods approach*. USA: SAGE Publication.

Dewey, J. (2003). *Democracy and Education* (Revide ed). Washington, USA : Books iread. Internet, <http://booksiread.org>, <https://apps.facebook.com/ireadit>, <http://myspace.com/ireadit>.

Joshi, D.R. (2020). Medium of instruction in Nepal. An publised M.Phil. Thesis. Oslo : Universitetet.

Joshi, K.R. (2018). *Translanguaging as a Negotiated in Higher Education: Classroom Practice, Experience and Implication*. An Unpublished M.Phil. Thesis. Kathmandu: Tribhuvan University.

Seel, A., Yadava, Y. P., & Kadel, S. (2015). *Medium of instruction and languages of education (MILE): Ways forward for education policy, planning, and practice in Nepal*: Final report. A report submitted to the Ministry of Education and DFID.

- Skutnabb-Kangas, T. (1998). Human rights and language wrongs: A future for diversity. In P. Benson, P. Grundy & T. Skutnabb-Kangas (Eds.), *Language Rights. Special Issue, Language Sciences*, 5-27.
- Subba, S. (1980). The medium of question in Nepalese higher education. *CANS* (79 Dec /80 Jun). Tribhuwan University.
- Taylor, S.K. (2010). *Beyond Bilingual Education: Multilingual Languag Education in Nepal* <https://scholar.google.com/scholar=Taylor,+S.K.>
- UNESCO. (2003). Education in a multilingual world. UNESCO Education Position Paper. Paris: UNESCO. Retrieved from <https://unesdoc.unesco.org/images/0012/001297/129728e.pdf> United Nations.
- Web, V. (2008). Language policy in post-aparthied South Africa. In Tollesfon, J.W. and Tusi, A.B.M. (Eds.), *In Medium of instruction policies: Which agenda ? Who agenda ?*. London, Lawrence Erlbaum.
- Yin, R.K. (2009). Case study research design and methods. *Applied social research methods series volume 5*. Sage.